

بررسی آماری نقش موالی خاندان اشعری در کتب اربعه شیعه

عبدالرفیع رحیمی / استادیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی علیه السلام قزوین / aghabeigom@yahoo.com
محمدکاظم شفائی / دانشجوی دکتری دانشگاه بین‌المللی امام خمینی علیه السلام قزوین / k_shefaei@yahoo.com
تاریخ وصول: ۱۳۹۵/۰۴/۱۲ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۵/۱۲/۲۳

چکیده

موضوع پژوهش حاضر، بررسی آماری نقش موالی خاندان اشعری در کتب اربعه شیعه است که در آن، تعداد احادیث نقل شده از چهار تن از محدثان قمی قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری به نام‌های احمد بن محمد بن خالد برقی، محمد بن حسن صفار قمی، علی بن ابراهیم بن هاشم قمی و محمد بن یحیی العطار در کتاب‌های *الکافی*، *من لایحضره الفقیه*، *تهذیب الاحکام* و *الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار*، نقش و تأثیر این محدثان را بررسی می‌نماید. با توجه به اهمیت و برجستگی مکتب حدیثی قم و راویان این شهر در این دوره تاریخی، میزان تأثیرگذاری محدثان قمی بر تألیف این کتب و تأثیر وضعیت این اجتماع شیعی بر روایات نقل شده از این راویان، مسأله اصلی پژوهش حاضر است. روش پژوهش توصیفی و گردآوری داده‌ها بر منابع کتابخانه‌ای مبتنی است. نتیجه به دست آمده از این پژوهش، نشان می‌دهد که فارغ از احادیث مشترک، در سند بیش از ۴۳٪ احادیث کتب اربعه نام اینان دیده می‌شود که در کتاب کافی این رقم بیش از ۷۵٪ احادیث را شامل می‌گردد که این به نقش پررنگ راویان قمی اشاره دارد. بیش‌ترین احادیث نقل شده از اینان، مربوط به احکام ازدواج است و کم‌ترین به احکام جهاد اختصاص دارد، اما در مقابل بیش‌ترین درصد روایات نقل شده از این راویان در باب جهاد است.

کلیدواژه‌ها: تشیع، حدیث، روایت، راویان، کتب اربعه.

مقدمه

حوزه حدیثی قم، یکی از مؤثرترین و فعال‌ترین حوزه‌های حدیثی شیعه، به‌خصوص در سده‌های سوم و چهارم هجری بوده است. این حوزه، میراث‌دار مکتب حدیثی کوفه است که به دنبال مهاجرت خاندان‌ها و محدثان شیعی از کوفه، بر اثر اوضاع نابه‌سامان و تشدید فشارهای سیاسی بر شیعیان در عراق از سوی حاکمان زمان، در این منطقه پایه‌گذاری شده است.

سابقه تشیع در این شهر، به ربع آخر قرن اول هجری، هم‌زمان با مهاجرت خاندان اشعری به دنبال شکست قیام عبدالرحمان بن محمد بن اشعث بن قیس به این منطقه بازمی‌گردد. (ناصرالشریعه، ۱۳۸۳، ص ۱۰۵) ظاهراً موسی بن عبدالله بن سعد اشعری، تربیت‌شده کوفه و امامی‌مذهب، اولین کسی است که در قم تشیع را اظهار می‌کند. (قمی، ۱۳۸۵، ص ۷۷۸-۷۷۹) اما ابراز تشیع در این شهر، تنها به او و فرزندانش محدود نماند. در قرن سوم هجری، مردم این شهر تقریباً به‌طور یک‌دست پیرو تشیع امامی بوده‌اند. در منابع هنگام اشاره به شهر قم، از مذهب شیعه اهالی آن یاد شده است. (مقدسی، بی‌تا، ص ۳۹۵؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج ۴، ص ۳۹۸)^۱ تشیع قمیان در مناسبات اهل این شهر با خلفای عباسی و والیان سنی‌مذهب نیز مشکلاتی پدید می‌آورد؛ چنان‌که گزارش چندین مورد تهاجم لشکریان خلیفه به قم در نیمه اول قرن سوم هجری به‌دلیل تمرد از پرداخت خراج، در منابع ذکر شده است. (قمی، ۱۳۸۵، ص ۴۰۷-۴۰۸) گزارشی نیز در مورد درخواست دعای مردم قم از امام حسن عسکری علیه السلام در زمان یکی از این حملات، و اجابت این درخواست نیز در منابع موجود است. (طوسی، ۱۳۸۱ق، ص ۴۴۶)

پیشینه تاریخ حدیثی این شهر نیز با مهاجران اشعری پیوند خورده است. حضور یازده نفر از فرزندان عبدالله بن سعد اشعری که به همراه برادرش احوص از اشعریان بزرگ

۱. مقدسی: «أهل قم شیعة غالبية» و یاقوت حموی: «قمّ و کان إماميًا فهو الذی نقل التّشیع إلى أهلها فلا یوجد بها سنیّ قطّ».

مهاجر به قم بودند، در زمره اصحاب و راویان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام و دیگرانی از سلسله انساب اشعری، گویای رواج فعالیت‌های حدیثی تشیع در قم در نیمه اول قرن دوم هجری است. شاید بتوان این خاندان را یکی از تأثیرگذارترین خاندان‌ها در سه قرن نخست اسلام بر سیر تاریخی و حدیثی قم دانست. اغلب محدثان قمی قرن سوم، به نحوی یا از اعضای این خاندان و یا منسوبان آن بودند. در پژوهش‌های متعدد، به نقش و تأثیر اعضای خاندان اشعری در روایت احادیث ائمه علیهم السلام و حدیث‌نگاری شیعه اشارت شده،^۱ اما پژوهش حاضر، به تشریح نقش چهار تن از محدثان وابسته به این خاندان و از برجستگان مکتب حدیثی قم در کتب اربعه شیعه پرداخته که در قرن سوم و نیمه اول قرن چهارم در این شهر زیسته و حدیث نقل نموده‌اند، و تأثیرپذیری و وزن این محدثان را در این کتب بررسی کرده است. شاید بتوان از بزرگان دیگری هم‌چون: عبدالله بن جعفر حمیری (م. ۲۹۷ق) و محمد بن حسن بن ولید قمی (م. ۳۴۳ق) در این زمینه نام برد، اما با توجه به این‌که در انتخاب این راویان هم کثرت احادیث نقل‌شده از ایشان و هم تقدمشان نسبت به نگارندگان کتب اربعه مورد نظر بوده، از بررسی روایات آنان در این پژوهش اجتناب شده است.

۱. احمد بن محمد بن خالد برقی

تاریخ دقیق ولادت احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمان بن محمد بن علی (کوفی الاصل) معلوم نیست، ولی با توجه به قلت روایات بی‌واسطه او از ابن ابی عمیر (م. ۲۱۷ق) و بزندی (م. ۲۲۱ق) و کثرت روایاتش از ابن فضال (م. ۲۲۴ق) و ابن محبوب (م. ۲۲۴ق)، هم‌چنین نقل

---

۱. سهیلا پیروزفر و محمدمهدی آجیلیان مافوق، «خاندان اشعری و تأثیر آن بر سیر تحول مکتب حدیثی قم»، دوفصلنامه حدیث‌پژوهی دانشگاه کاشان، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۳۹۰؛ نجمه‌السادات داوطلب، «نقش مذهبی و فرهنگی خاندان اشعری در گسترش تشیع تا قرن چهارم»، نشریه فرهنگ پژوهش، شماره ۸، سال ۱۳۸۹؛ محمدرضا جباری، مکتب حدیثی قم، قم، زائر، ۱۳۸۴ش؛ رضا فرشچیان، پیش‌گامان تشیع در ایران؛ تحقیقی در رجال اشعریان، چاپ دوم، قم، زائر، ۱۳۸۹.

برقی در رجالش که پدرش را از اصحاب امام هفتم، هشتم و نهم علیهم‌السلام و خود را از اصحاب امام نهم و دهم علیهم‌السلام معرفی کرده (برقی، ۱۳۸۳ق، ص ۵۰ و ۵۹)،^۱ می‌توان نتیجه گرفت که تاریخ تولدش در حدود سال ۲۰۰ قمری باشد. اما در مورد تاریخ وفاتش سال ۲۷۴ و ۲۸۰ قمری هر دو را ذکر کرده‌اند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۶)

بعد از قیام و شهادت زید بن علی علیه‌السلام که محمد بن علی (جد احمد) توسط یوسف بن عمر بازداشت شد، فرزندش عبدالرحمان به همراه خالد از کوفه به سمت ایران گریختند و در روستای برقرود قم ساکن شدند. (همان، ص ۷۶؛ طوسی، بی‌تا، ص ۵۲؛ ابن‌داوود، ج ۱، ص ۴۰) پدر احمد یعنی محمد نیز خود از محدثان برجسته بود (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۳۵؛ طوسی، ۱۳۸۱ق، ص ۳۴۳، ۳۶۳ و ۳۷۷) و احمد بیش‌تر روایت‌های خود را از او نقل کرده است. برقی برای آموختن حدیث، سفرهای بسیاری کرد و از حدود دویست نفر حدیث نقل نمود. (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۳۱، ۳۲، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۶۶ و ۲۶۷) منابع رجالی، احمد برقی را ثقه دانسته‌اند، اما به روایتش از راویان ضعیف و اعتمادش بر احادیث مرسل اشاره کرده‌اند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۷؛ طوسی، بی‌تا، ص ۵۳) شاید به همین دلیل، احمد بن محمد بن عیسی اشعری او را از قم تبعید کرد؛ اما پس از مدتی با احترام او را به شهر بازگرداند و از او عذرخواست و حتی در تشییع جنازه وی با سر و پای برهنه حاضر شد. (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۶۵) ابن‌غضائری عقیده دارد که طعن قمیان، مربوط به کسانی بوده که احمد از آن‌ها نقل حدیث می‌کرد، نه شخص احمد بن محمد خالد برقی. (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ص ۳۹) کشتی در نقلی، از سفر برقی به عسکر (سامرا) و آمدن پیکری از جانب «رجل» به نزد او خبر داده که مراد از «رجل» امام هادی علیه‌السلام است. (کشتی، ۱۳۴۸، ص ۵۵۷) تألیفات بسیاری به وی نسبت داده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها کتاب محاسن است که متأسفانه از اجزای آن تنها یازده باب باقی مانده که بر مضامین کلامی، اخلاقی و اعتقادی

۱. دیگر علمای رجالی نیز برقی را از اصحاب امام جواد علیه‌السلام و امام هادی علیه‌السلام دانسته‌اند. (طوسی، رجال،

مشمول است، اما عناوین ابواب آن که در کتب رجالی آمده (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۶؛ طوسی، بی تا، ص ۴۴-۴۵) شکل دائرةالمعارف گونه آن را نمایان می کند. به جز این، کتابی به نام رجال برقی نیز در دست است که اغلب آن را به احمد بن محمد بن خالد نسبت می دهند. نجاشی و طوسی، لیست برخی از تألیفات او را در کتاب خویش آورده اند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۶؛ طوسی، بی تا، ص ۵۱)

۲. محمد بن حسن صفار قمی

محمد بن حسن صفار قمی معروف به اعرج (به معنای لنگ)، از موالیان ایرانی تبار عیسی بن موسی بن طلحه اشعری بود. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۵۴) تاریخ ولادت وی معلوم نیست، اما سال وفاتش را ۲۹۰ قمری مقارن با دوران غیبت صغرا دانسته اند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۵۴) به گفته شیخ طوسی، وی از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام بود. اصلی ترین شاهد بر این مدعا، مجموعه پرسش هایی است که وی از طریق نامه از آن حضرت پرسیده بود. (طوسی، بی تا، ص ۲۲۱) این نامه ها به شکل مکتوب تا مدتی باقی بوده و شیخ صدوق آن را در اختیار داشته است. (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۴۲ و ۱۵۴) وی را از برجسته ترین شیوخ حدیث قم دانسته و علمای علم رجال به جایگاه بلند علمی و وثاقتش اشاره کرده اند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۵۴؛ حلی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۵۷؛ ابن داوود، ۱۳۸۳ق، ص ۳۰۷) از جمله آثار وی، کتاب *بصائر الدرجات الکبری فی فضائل آل محمد مشهور به بصائر الدرجات* از منابع معتبر حدیثی شیعه است. این کتاب، اثری روایی با رویکرد کلامی محسوب می گردد که احادیث آن درباره مسأله امامت، شناخت امام و فضایل ائمه اطهار علیهم السلام است. نجاشی عناوین دیگری نیز در زمره آثار وی بر شمرده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۵۷) احمد برقی، ابراهیم بن هاشم قمی، ابی اسحاق خفاف، و احمد بن اسحاق بن سعد از مشایخ اویند (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱۵، ص ۲۵۷) احمد بن داوود قمی، محمد بن جعفر المودب، محمد بن حسن بن ولید، محمد بن یحیی العطار و احمد بن ادريس، از وی روایت کرده اند. (همان، ص ۲۵۸)

۱. «کان وجهها فی اصحابنا القمیین ثقه عظیم القدر راجحا قلیل السقط فی روايه».

۳. علی بن ابراهیم بن هاشم قمی

او از یاران امامین عسکریین علیهما السلام و از مشایخ معتبر ثقة الاسلام کلینی به شمار می‌آید. تاریخ دقیق ولادت و وفات وی مشخص نیست، ولی آنچه مشخص است این‌که وی در نیمه دوم قرن سوم و اوایل قرن چهارم می‌زیسته و براساس روایتی که شیخ صدوق درباره وی در کتاب *عیون اخبار الرضا* نقل کرده، زنده بودن وی تا سال ۳۰۷ قمری معلوم می‌شود و وفاتش پس از این تاریخ واقع شده است. (صدوق، ۱۳۸۱ق، ج ۱، ص ۳۹۲) پدر وی، از برجسته‌ترین و بزرگ‌ترین شخصیت‌های روایی شهر قم به شمار می‌آمد. وی در اصل از بزرگان کوفه بود و سپس به قم مهاجرت کرد. او نخستین کسی بود که روایات اهل کوفه را در شهر قم رواج داد. (طوسی، بی‌تا، ص ۱۲) وی به وثاقت و اعتماد و صحیح‌المذهب بودن وصف شده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۶۰؛ حلی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۰۰؛ ابن‌داوود، ۱۳۸۳ق، ص ۲۳۷) او جزء اولین راویان بزرگ حدیث در شهر قم به شمار می‌رود و فقهای شیعه او را استاد مشایخ قم و از بزرگ‌ترین شخصیت‌های آن شهر می‌دانند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۶۰؛ حلی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۰۰) از آثار او، تفسیر روایی است که از منابع قدیم و معتبر شیعه و هم‌اکنون نیز در دست است. از دیگر آثار او می‌توان به *ناسخ و المنسوخ*، *مغازی*، *شراعی*، و *قرب‌الاسناد* اشاره کرد. (طوسی، بی‌تا، ص ۲۶۶) محمد بن یعقوب کلینی، علی بن بابویه قمی (پدر شیخ صدوق) و تعدادی دیگر که همه از مشایخ شیخ صدوقند، از وی روایت کرده‌اند. (جباری، ۱۳۸۸، ص ۱۸۳-۱۸۴)

۴. محمد بن یحیی العطار

در کتاب‌های رجال، از تاریخ ولادت و وفات وی سخنی گفته نشده، ولی از آن‌جا که وی از محضر استادانی چون محمد بن احمد بن یحیی اشعری (م ۲۸۰ ق) و محمد بن حسین بن خطّاب (م ۲۶۲ ق) استفاده کرده و نیز استاد کلینی و جمعی از راویان معروف دیگر چون شیخ صدوق و محمد بن حسن بن ولید قمی بوده، پس باید وی در نیمه دوم قرن سوم

۱. «ثقه فی الحدیث ثبت معتمد صحیح‌المذهب».

تا اوایل قرن چهارم زیسته باشد. هر کدام از رجال‌شناسان که از محمد بن یحیی عطار نامی برده‌اند، او را به عظمت یاد کرده و به وثاقت، صداقت، علم و تقوا ستوده‌اند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۵۳؛ حلی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۵۷)^۱ احمد بن محمد بن عیسی اشعری، احمد بن ابی‌زاهر و ابراهیم، از مشایخ اصلی وی بوده‌اند. ابراهیم بن هاشم و عبدالله بن جعفر حمیری، از دیگر اساتید وی هستند. (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱۸، ص ۴۰) کلینی از جمله راویان و شاگردان برجسته او به شمار می‌رود که در کافی احادیث فراوانی از او نقل کرده است. (طوسی، ۱۳۸۱، ص ۴۳۹) فرزندش احمد بن محمد، علی بن حسین بن بابویه و محمد بن علی ماجیلویه قمی نیز از شاگردان وی هستند. (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۸، ص ۴۰) وی نیز تألیفات متعددی دارد که از جمله آن‌ها کتاب النوادر و کتاب مقتل الحسین است. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۵۳)

کتب اربعه

از ابتدای قرن سوم، گرایش‌هایی در بین محدثان در زمینه تبویب حدیث و تألیف کتب جامع احادیث پدید آمد. در این زمینه، کتب متعددی تألیف شد. اما در وضعیتی که نشر و تدریس حدیث در حوزه‌های علمی جریانی فعال داشت، مرجعی در اختیار نبود که بتواند پاسخ‌گوی همه نیازهای علمی باشد. از این رو، نیاز مجامع علمی و برخی مسائل دیگر، موجب اهتمام دانشمندان شیعه از ابتدای قرن چهارم در تدوین کتبی جامع گشت. این تلاش‌ها، سبب گردید تا با استفاده از احادیث امامان شیعه علیهم‌السلام، در زمینه موضوعات فقهی کتب اربعه و کتب دیگری نیز در قسمت عقاید تدوین گردد. کتاب‌های کافی از کلینی، من لا یحضره الفقیه از شیخ صدوق و تهذیب الاحکام و استبصار از شیخ طوسی، چهار کتاب حدیثی است که در منابع شیعی از آن با عنوان «کتب اربعه» یاد می‌شود. این نکته قابل اشاره است که کتاب کافی، جامع بین احادیث فقهی و اعتقادی است. گفتنی است که ارقام موجود در این پژوهش در مورد تعداد روایات کتب اربعه، توسط نویسنده محاسبه شده است.

۱. «شیخ اصحابنا فی زمانه ثقه عین».

۱. کافی

این کتاب، اثر ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی رازی از برجسته‌ترین علمای شیعه در آغاز قرن چهارم هجری (م ۳۲۹ق) و از معتبرترین کتاب‌های روایی شیعه به شمار می‌آید که در عصر غیبت صغرا و هم‌زمان با زندگی نواب امام زمان (عج) نگاشته شده است. کتاب کافی شامل مجموعه روایات اصول و فروع دین است که کلینی نگارش آن را به درخواست یکی از دوستان خود دانسته (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۸) و طی سفر کلینی به شهرها و روستاهای سرزمین‌های اسلامی و ارتباط با روات احادیث و دستیابی به اصول چهارصدگانه شیعه نگاشته شده است. هم‌عصر بودن نویسنده با نواب امام زمان (عج) و نزدیکی و دست‌رسی وی به منابع اصلی حدیث شیعه و اصول چهارصدگانه و هم‌چنین تقید کلینی به ذکر کل سند تا امام معصوم علیه السلام، از امتیازات مهم این کتاب است. در این کتاب که شروح متعددی نیز بر آن نگاشته شده، (معارف، ۱۳۸۸، ص ۳۸۹) روایات به ترتیب اعتبار آورده شده‌اند و روایات ابتدای هر باب از نظر سند و اعتبار در مرتبه بالاتری قرار دارند. ارقام متفاوتی برای تعداد احادیث کتب اربعه ذکر کرده‌اند که این از وجود احادیث تکراری در این چهار کتاب نشأت می‌گیرد. احادیث کافی را نیز از ۱۵۱۷۶ تا ۱۶۲۰۰ عدد نوشته‌اند. (همان، ص ۳۳۵) نکته قابل‌ذکر آنکه در نسخه مورد استفاده در این پژوهش، احادیث بخش اصول کافی ۳۸۸۲ عدد، بخش فروع کافی ۱۱۵۷۳ عدد و در بخش روضه کافی ۶۰۲ حدیث بوده که در مجموع شامل ۱۶۰۵۷ حدیث می‌شود.^۱ هرچند این ارقام برای کتاب کافی و هم‌چنین دیگر کتب توسط خود نویسنده محاسبه شده و امکان خطا در آن هست، می‌توان گفت که ضریب خطا بسیار اندک است.

---

۱. مشخصات کتاب‌شناسی نسخه مورد استفاده در این پژوهش: محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ق)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۸ مجلد، ۱۳۶۵ش.

۲. من لا یحضره الفقیه

این کتاب نوشته شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، از محدثان بزرگ شیعه در قرن چهارم هجری است. او در حدود سال ۳۰۶ قمری در خانواده‌ای اهل فضل در قم به دنیا آمد. (جباری، ۱۳۸۴، ص ۲۰۶) پدر او علی بن حسین بن موسی از علمای بزرگ شیعه و به گفته نجاشی، استاد و سرآمد محدثان مکتب قم در عصر خود بود. (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۶۱)^۱

شیخ صدوق این کتاب را که از زمان نگارش، توجه و استقبال علمای شیعه را در پی داشت، به درخواست یکی از سادات بزرگوار شهر بلخ معروف به نعمت نگاشته که از وی درخواست کرده بود مانند کتاب *من لا یحضره الفقیه* محمد بن زکریای رازی در علم طب، او هم کتابی در علم فقه بنگارد تا کسانی که به علما و فقها دست‌رسی ندارند، با مراجعه به آن بتوانند به احکام شرعی و وظایف خود آگاه گردند. (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲) شیخ صدوق در این کتاب، بنا ندارد تا هر چه را روایت شده نقل نماید، بلکه فقط آن روایاتی را نقل می‌کند که صحیح و معتبر دانسته و به آن فتوا می‌دهد. (همان، ص ۳) بنابراین شیخ صدوق این کتاب را به عنوان رساله عملیه‌ای نوشته است که بتواند پاسخ‌گوی مسائل شرعی مردم از طریق روایات فقهی باشد. (معارف، ۱۳۹۱، ص ۵۰) از آن رو و شاید به دلیل شتاب در نگارش سریع‌تر کتاب، روایات کتاب به صورت معلق و با حذف سند و به صورت مرسل آمده است، اما بعدها برای استفاده اهل علم و برای خارج نمودن احادیث کتاب از حالت ارسال، مشیخیه‌ای برای کتابش نگاشت. او در این بخش کتاب، سند خود را به آن راوی نقل می‌کند تا روایات از حالت ارسال خارج و اصطلاحاً مسند شود. بر این کتاب و به طور مجزا بر بخش مشیخه آن نیز شرح‌های فراوانی نگاشته‌اند که این دسته دوم خود از منابع غنی و پربار علم رجال به شمار می‌آید. (همو، ۱۳۸۸، ص ۱۹۰-۱۹۱) منابع در مورد تعداد احادیث

۱. «شیخ القمیین فی عصره و متقدمهم و فقیههم و ثقتهم».

این کتاب نیز ارقام متفاوتی ذکر کرده‌اند (همان، ص ۳۴۹) اما رقم احادیث نسخه استفاده‌شده در این پژوهش ۶۰۲۶ عدد است.^۱

۳. تهذیب الاحکام

این کتاب را شیخ الطائفه، ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق)، از برجسته‌ترین علمای شیعه در قرن پنجم هجری نگاشته شده است. این کتاب یکی از معتبرترین مجموعه‌های روایی شیعه و سومین کتاب از کتب اربعه به شمار می‌آید و شامل مجموعه روایات فقهی و احکام شرعی می‌شود که از معصومان علیهم‌السلام روایت شده است. توجه به روایات مختلف و احیاناً متعارض و تلاش در رفع تعارض و جمع بین آن‌ها و در نتیجه حل اختلافات میان دانشمندان در این حیطة، انگیزه نوشتن کتاب است. (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۲-۴) بنابه گفته شیخ در مقدمه کتاب، قسمتی از نگارش کتاب در زمان حیات شیخ مفید و در شرح و توضیح کتاب *المقنعة* او نگاشته شده و ترتیب عنوان‌های این کتاب همان ترتیب عنوان‌های کتاب *المقنعة* شیخ مفید است. شیخ طوسی کتاب *طهارت و صلاه* را در زمان حیات استادش شیخ مفید نگاشته و بقیه آن را بعد از آن زمان به اتمام رسانده است. (همان) کتاب *تهذیب الاحکام*، به مباحث اصول عقاید اشاره‌ای ندارد و فقط به بیان فروع و احکام شرعی یعنی از اول تا آخر فقه و از کتاب *طهارت تا کتاب دیات* پرداخته و برای فقیه و مجتهدی که بخواهد اجتهاد نماید، اکثر روایات مورد نیاز را فراهم آورده است. این کتاب شامل ۳۹۳ باب و در قالب ۲۳ کتاب فقهی و دارای ۱۳۵۹۰ حدیث است که شرح‌های فراوانی برای آن نگاشته‌اند.^۲ (معارف، ۱۳۸۸، ص ۳۹۲)

۱. مشخصات کتاب‌شناسی نسخه: محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی صدوق (۳۰۵-۳۸۱ق)، کتاب *من لایحضره الفقیه*، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ق.

۲. مشخصات کتاب‌شناسی نسخه: محمد بن حسن طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق)، *الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ق.

۴. الاستبصار فی ما اختلف من الأخبار

این کتاب نیز از تألیفات شیخ طوسی و شامل مجموعه روایات اختلافی است. و چهارمین کتاب از کتب اربعه و یکی از معتبرترین مجموعه‌های روایی شیعه به‌شمار می‌آید. شیخ طوسی در این کتاب، تمام روایاتی را که در مباحث گوناگون فقهی وارد شده و روایتی نیز بر خلاف آن آمده، جمع کرده و لذا هر فقیه و مجتهدی، هنگام استنباط احکام شرعی باید به روایات این کتاب توجه داشته باشد.

شیخ طوسی این کتاب را بعد از تهذیب الاحکام نگاشته و انگیزه وی از نوشتن آن، درخواست برخی از علما و شاگردانش مبنی بر نگارش کتابی بوده که در آن روایات متعارض و مخالف را جمع‌آوری و به بررسی آن‌ها پرداخته و روایات صحیح و غیرصحیح را مشخص کرده باشد. (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۲-۳) از این رو، تنها به ابوابی اشاره دارد که در آن روایات مخالفی وارد شده؛ ولی ترتیب ابواب به ترتیب ابواب کتاب‌های فقهی است؛ یعنی از کتاب طهارت شروع شده و به کتاب دیات پایان می‌پذیرد.

مطابق شمارش شیخ طوسی، مجموع روایات الاستبصار به رقم ۵۵۳۱ حدیث می‌رسد، هرچند در نسخ باقی‌مانده، تعداد احادیث این کتاب ۵۵۱۱ است.^۱ او در این کتاب نیز از جهت ذکر سند روایات، روشی شبیه به روش موجود در تهذیب الاحکام پیموده است. در دو جزء اول و دوم، سند روایات را به صورت کامل درج نموده، اما در جزء سوم، بیشتر طریقه اختصار سند و تنظیم مشیخه را برگزیده است. (معارف، ۱۳۸۸، ص ۳۶۲) بر این کتاب نیز چون سه کتاب دیگر، شرح‌های متعددی نگاشته‌اند. (همان، ۳۹۲-۳۹۳)

---

۱. مشخصات کتاب‌شناسی نسخه: محمد بن حسن طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق)، *التهذیب الاحکام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش.

تعداد روایات کتب اربعه به تفکیک ابواب

پیش از ورود به بحث اصلی، اشاره‌ای به تعداد روایات کتب اربعه در ابواب مختلف خواهیم داشت. چنان که پیش از این ذکر شد، هر یک از کتب اربعه، از ابواب مختلف و فراوانی تشکیل شده‌اند که ذکر همه آن‌ها در این پژوهش میسر نیست. علاوه بر آن، احادیث ذکر شده در این ابواب اغلب بسیار محدود و معدود است و در برابر احادیثی که در ابواب دیگری چون صلوات و طهارت آمده، قابل چشم‌پوشی است. در این تحقیق، برخی از باب‌های فقهی که احادیث فراوانی در آن موضوع وارد و در کتب اربعه نقل شده، برای مقایسه تعداد احادیث این راویان انتخاب گردیده است. در این میان، برخی از باب‌ها که در کتب فقهی در کنار یکدیگر آمده و موضوع آن‌ها نزدیکی بسیاری با هم دارند نیز در کنار یکدیگر و به‌عنوان بخشی مجزا در نظر گرفته شده‌اند. باب‌های منتخب بدین قرارند: طهارت، نماز و مقدمات آن، روزه، حج، جهاد، زکات، قضا و شهادت (قضا و احکام + شهادت)، حدود و دیات، تجارت (مکاسب + معیشت + بیع + تجارت + دیون و عقود)، ازدواج (نکاح + طلاق)، ارث (مواریث و واجبات + وصایا)، صید و قربانی، و خوراکی‌ها. سایر ابواب حدیثی چون: سوگند و نذر و کفارات، وقف و صدقات، عقیقه، زندگی و تجمل، دواجن، عتق و تدبیر و کتابت، مزار و مواردی دیگر نیز با عنوان سایر در جدول مشخص شده‌اند.

در جدول ۱، تعداد احادیث نقل شده در هر کدام از باب‌های منتخب در کتب اربعه به تفکیک آمده است. ابوابی که در این کتاب‌ها احادیثی درباره آن‌ها ذکر نشده با خط تیره مشخص شده‌اند.

جدول ۱	کافی	من لایحضره الفقیه	تهذیب	استبصار	مجموع
احکام طهارت	۳۵۷	۶۰۹	۱۵۶۰	۷۷۹	۳۳۰۵
احکام نماز	۹۵۸	۹۸۸	۲۶۶۴	۱۱۱۸	۵۷۲۶
احکام روزه	۴۶۹	۳۴۸	۶۳۷	۲۵۷	۱۷۱۱

۵۱۶۵	۷۴۷	۱۷۷۸	۱۱۳۵	۱۵۰۵	احکام حج
۳۳۶	۱۱	۱۷۱	-----	۱۵۴	احکام جهاد
۱۳۵۳	۱۹۸	۴۱۹	۱۹۵	۵۴۱	احکام زکات
۸۶۳	۱۲۷	۳۷۴	۱۵۷	۲۰۵	احکام قضاوت و شهادت
۲۸۳۸	۳۸۲	۱۱۹۱	۴۲۷	۸۳۸	احکام حدود و دیات
۳۴۷۴	۳۴۵	۱۴۵۷	۵۹۷	۱۰۷۵	احکام تجارت
۴۶۶۶	۸۶۳	۱۷۰۴	۵۷۰	۱۵۲۹	احکام ازدواج
۲۰۱۲	۳۲۵	۷۷۸	۳۳۱	۵۷۸	احکام ارث
۱۱۲۱	۱۴۷	۵۵۴	۲۲۱	۱۹۹	احکام صید و قربانی
۱۰۳۱	۳۲	-----	-----	۹۹۹	احکام خوراکی‌ها
۳۰۹۷	۱۸۰	۳۰۳	۴۴۸	۲۱۶۶	سایر

بیشترین تعداد روایت این کتب، مربوط به احکام نماز و مقدمات آن است (۵۷۱۶) و در مرتبه بعدی، احادیث باب حج (۵۱۴۵) قرار دارند و پس از این‌ها، احکام ازدواج (۴۶۵۹) بیشترین روایات این کتب را به خود اختصاص داده است. از سوی دیگر، بخش جهاد (۳۳۶) و قضا و شهادت (۸۵۷)، ابوابی هستند که کمترین احادیث در این زمینه در کتب اربعه آمده و پس از این دو بخش، روایاتی که در احکام خوراکی‌ها (۱۰۳۱) و صید و قربانی (۱۱۱۵) آمده، از بقیه موارد کم‌تر است.

با توجه به تفاوت محسوس تعداد احادیث کتب مختلف، تنها اتکا نمودن به تعداد احادیث هر باب در این کتب نمی‌تواند نشان‌دهنده وضعیت و وزن ابواب مختلف باشد. جدول ۲ نسبت احادیث هر باب را به کل احادیث آن کتاب نشان می‌دهد. در ادامه نیز با توجه به اطلاعات جدول‌های ۱ و ۲، نمودارهای ۱ و ۲ رسم شده است. گفتنی است که در

بخش مربوط به کتاب کافی، احادیث دو جلد اول این کتاب که به مباحث اعتقادی و اصولی پرداخته و جلد هشتم که روضه کافی است، در نظر گرفته نشده و تنها احادیث بخش فروع کافی در این نسبت‌گیری محاسبه شده است.

جدول ۲	کافی	من لایحضره الفقیه	تهذیب	استبصار
احکام طهارت	٪۳/۱	٪۱۰/۱	٪۱۱/۵	٪۱۴/۱
احکام نماز	٪۸/۳	٪۱۶/۴	٪۱۹/۶	٪۲۰/۲
احکام روزه	٪۴	٪۵/۸	٪۴/۷	٪۴/۶
احکام حج	٪۱۳	٪۱۸/۸	٪۱۳/۱	٪۱۳/۵
احکام جهاد	٪۱/۳	-----	٪۱/۲۵	٪۰/۱
احکام زکات	٪۴/۷	٪۳/۲	٪۳/۱	٪۳/۶
احکام قضا و شهادت	٪۱/۸	٪۲/۶	٪۲/۷۵	٪۲/۳
احکام حدود و دیات	٪۷/۲	٪۷/۱	٪۸/۸	٪۷
احکام تجارت	٪۹/۳	٪۹/۹	٪۱۰/۷	٪۶/۳
احکام ازدواج	٪۱۳/۲	٪۹/۴	٪۱۲/۵	٪۱۵/۶
احکام ارث	٪۵	٪۵/۵	٪۵/۷	٪۵/۹
احکام صید و قربانی	٪۱/۷	٪۳/۷	٪۴/۱	٪۲/۶
احکام خوراکی‌ها	٪۸/۶	-----	-----	٪۰/۶
سایر	٪۱۸/۷	٪۷/۴	٪۲/۲	٪۳/۲

از داده‌های جدول، چنین برمی‌آید که احادیث مربوط به سه بخش جهاد، قضا و شهادت و زکات که بیشتر به مسائل مربوط به حکومت و اختیارات آن و روابط با اتباع حکومت می‌پردازد، از کم‌ترین تعداد حدیث در مقایسه با کل احادیث این کتب برخوردارند. در مقابل، احادیث مربوط به احکام نماز و مقدمات آن، بیشترین حجم احادیث این کتب را به خود اختصاص داده‌اند و پس از آن احکام حج، ازدواج و تجارت در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

بررسی آماری راویان

در پژوهش حاضر، احادیث چهار تن از محدثان قمی به نام‌های احمد بن محمد بن خالد برقی، محمد بن حسن صفار قمی، علی بن ابراهیم بن هاشم قمی و محمد بن یحیی العطار را که در کتب اربعه شیعه نقل شده، از نظر تعداد و موضوع بررسی خواهیم کرد. دو محدث اخیر، از مشایخ اصلی کلینی به شمار می‌آیند. دقت در اسناد کافی، نشان می‌دهد که کلینی احادیث پرشماری را از این دو نقل نموده است. اما در اسناد هیچ‌یک از این احادیث، نام این دو محدث به‌طور مشترک نیامده است. در هر یک از کتاب‌های تهذیب‌الاحکام (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۸، ص ۱۳۷) و استبصار (همو، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۳۳۷) نیز تنها یک حدیث است که در سند آن نام هر دو وجود دارد. در ۲۴ حدیث کافی (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۳۵، ۴۲، ۱۶۲، ۱۶۳، ۴۱۷، ۴۲۲ و ج ۲، ص ۶۹ و ج ۳، ص ۵۳، ۴۳۰، ۴۷۴، ۴۷۶ و ج ۶، ص ۴۱۴، ۴۹۹، ۵۰۶، ۵۲۹ و ج ۷، ص ۱۸۸ و ج ۸، ص ۱۸۳، ۱۸۴، ۲۰۵) و یک حدیث نیز در تهذیب‌الاحکام، (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۱۱۶) نام برقی و علی بن ابراهیم با هم آمده است. نام برقی و محمد بن یحیی در اسناد یازده حدیث تهذیب (همان، ج ۱، ص ۱۵، ۲۴، ۳۶، ۱۳۶، ۳۳۳، ۳۴۲ و ج ۶، ص ۳ و ۷۶) و ده حدیث استبصار (همو، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۶، ۵۰، ۸۴، ۱۲۱، ۱۴۷، ۱۵۷، ۱۷۷، ۱۸۰، ۳۲۹) مشترکاً آمده و در کافی دو حدیث است که نام هر دو راوی در سلسله سند آن آمده است. (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۵۲۶) در سند این دو حدیث، نام محمد بن حسن صفار نیز دیده می‌شود که تنها در یک حدیث دیگر در تهذیب نامش در کنار برقی در سند حدیث آمده است. (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷، ص ۴۶۹) نام صفار در کنار علی بن ابراهیم، در سند هیچ حدیثی نیامده، اما از وی همراه با محمد بن یحیی در سند حدیثی در استبصار (همو، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۰۸) و حدیث دیگری در من لایحضره الفقیه (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۲۴) و سه حدیث در تهذیب یاد شده است. (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۲۴۷ و ج ۶، ص ۴۹، ۲۱۸) علاوه بر این، کلینی ۳۵ حدیث در کافی نقل کرده که نام هر دو محدث در اسناد آن دیده می‌شود که از این تعداد ۲۶ حدیث منقول در اصول کافی است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۶۷، ۱۷۷، ۱۹۷، ۲۰۸، ۲۲۹، ۲۳۴، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۱، ۲۷۵،

۲۸۰، ۳۵۳، ۳۸۷، ۳۹۶، ۴۶۲، ۵۲۶ و ۵۳۴ و ج ۲، ص ۱۲) که این مسأله با توجه به این که ۵۱ حدیث از شصت حدیث نقل شده از صفار در کافی، یعنی تقریباً ۸۵٪ آن‌ها در این بخش آمده، کاملاً توجیه پذیر است. جالب آن که در بخش فروع و روضه، در تنها نه حدیث نام صفار دیده می شود که در سند تمامی آن‌ها نام وی نیز موجود است. از این نه حدیث، یکی در روضه کافی آمده (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۸، ص ۳۷۳) و هشت روایت دیگر مربوط به فروع کافی است. (همان، ج ۴، ص ۱۲۴ و ج ۵، ص ۲۳۹ و ۲۹۳ و ج ۶، ص ۵۲، ۳۱۸ و ج ۷، ص ۶۹، ۴۰۲، ۴۱۲) در جدول ۳، رقم احادیثی آمده که در سند آن حداقل نام دو تن از این راویان ذکر شده است.

جدول ۳	کافی	فقیه	تهذیب	استبصار
عطار + قمی	-----	-----	۱	۱
برقی + قمی	۲۴	-----	۱	-----
برقی + عطار	۲	-----	۱۱	۱۰
برقی + صفار	۲	-----	۱	-----
قمی + صفار	-----	-----	-----	-----
عطار + صفار	۳۵	۱	۳	۱

تعداد احادیث ذکر شده از هر یک از این راویان در کتب اربعه در جدول زیر آمده است. گفتنی است که در بخش مجموع احادیث عدد نگاشته شده در میان کمانک‌ها ( ) تعداد روایات نقل شده از این چهار تن با کسر اشتراکاتی است که پیش از این ذکر شد.

جدول ۴	الکافی	من لا یحضره الفقیه	تهذیب الاحکام	الاستبصار	مجموع
احمد بن محمد برقی	۱۷۷۳	۴	۶۶۶	۱۸۱	۲۶۲۴
محمد بن حسن صفار	۶۰	۲۰	۵۳۲	۲۲۵	۸۳۷
علی بن ابراهیم قمی	۵۶۳۰	۱	۱۸۷۴	۶۶۴	۸۱۶۹
محمد بن یحیی العطار	۴۸۴۲	۲	۹۲۳	۳۷۳	۶۱۴۰
مجموع	۱۲۳۰۵ (۱۲۲۴۶)	۲۷ (۲۶)	۳۹۹۵ (۳۹۸۳)	۱۴۴۳ (۱۴۲۶)	۱۷۷۷۰ (۱۷۶۸۱)

مجموع احادیث این راویان، به روشنی نقش و تأثیر اینان را در نگارش کتب اربعه و به خصوص کتاب کلینی نشان می‌دهد؛ چنان‌که در بیش از ۷۵٪ از حدود شانزده هزار حدیثی که وی در کافی آورده، نام این راویان قمی دیده می‌شود. این امر با توجه به حضور دو تن از این راویان در میان مشایخ اصلی کلینی قابل توجیه به نظر می‌رسد. در دو سوم احادیثی که کلینی آورده نیز نام یکی از این دو تن در اسنادش دیده می‌شود. در تهذیب نیز در سند حدود ۳۰٪ از احادیث، نام این راویان به چشم می‌خورد. این وضعیت در *استبصار* هم دیده می‌شود که نام حداقل یکی از این راویان قمی در اسناد بیش از ۲۵٪ احادیث آن مشاهده می‌گردد؛ اما در کتاب شیخ صدوق و با توجه به شیوه نگارش آن و اجتناب وی از ذکر سلسله سند حدیث، تنها در ۲۶ حدیث به نام یکی از این راویان برخورد می‌کنیم. شاید یکی از دلایل اندک بودن نام این چهار محدث در سند احادیث کتب شیخ طوسی در مقایسه با کتاب کلینی نیز همین اجتناب شیخ از آوردن سند کامل بخشی از احادیث نقل شده از وی باشد؛ زیرا احتمالاً نام یکی از این چهار نفر، در اسناد حذف شده وجود داشته است.

در ادامه، به بررسی تعداد احادیث هر یک از این محدثان و میزان تأثیرگذاری آن‌ها در این کتاب‌ها می‌پردازیم. البته با توجه به تعداد اندک احادیث نقل شده از این راویان در کتاب شیخ صدوق، از ذکر آن در جداول و رسم نمودار برای آن اجتناب شده و تنها در متن به این روایات و باب‌هایی اشاره گردیده که این احادیث در آن قسمت آمده است.

از ارقام مندرج در جدول ۴ و هم‌چنین با لحاظ کردن روایات منقول از دیگر راویان بزرگ قمی، به خوبی می‌توان به میزان اثرگذاری و نقش پررنگ محدثان قمی در حفظ و اشاعه احادیث پی برد که حوزه حدیثی مهمی چون کوفه را تحت‌الشعاع قرار دادند. (جباری، ۱۳۸۴، ص ۵۷) تا آن‌جا که بنابه نقلی، حسین بن روح کتاب *التأدیب* را برای محدثان و دانشمندان قمی فرستاد تا نظرشان را در مورد درستی مطالب کتاب بیان کنند. (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۳۹۰) وجود نام بسیاری از قمیان در این دوره در میان اصحاب

ائمه علیهم‌السلام که در منابع رجالی متقدم آمده^۱ و منابع متأخر نیز به ذکر آن پرداخته‌اند و دیدارهای پرتعداد آنان با ائمه علیهم‌السلام و حتی رسیدن به محضر امام زمان علیه‌السلام، خود شاهدی بر این مدعاست. روایت مفصل سعد بن عبدالله اشعری (صدوق، ۱۳۹۱ق، ج ۲، ص ۴۵۴-۴۶۵) و ملاقات گروهی از قمیان که پس از شهادت امام حسن عسکری علیه‌السلام به سامرا رسیدند، با آن حضرت از این موارد است. (همان، ص ۴۷۶-۴۷۹) در مواردی نیز ائمه خود شیعیانی را که از عدم دست‌رسی به ایشان شکوه داشتند، به دانشمندان قمی ارجاع می‌دادند. (کشی، ۱۳۴۸، ص ۵۹۴ و نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۴۴۶) این ارتباط پیوسته و نزدیک شاید خود از عواملی بود که مانع از گسترش اندیشه‌های غالی و انحرافی در بین شیعیان قمی شد.

شاید یکی از مهم‌ترین دلایل انتقال فعالیت‌های حدیثی شیعه از عراق به ایران، فشارهای زیادی بوده که عباسیان بر فقها و محدثان شیعی تحمیل می‌کردند و آنان را به هجرت و توطن در این منطقه شیعی تشویق می‌نمودند. (جباری، ۱۳۸۴، ص ۵۷-۵۸) و شاید متأثر از همین فشارهای حکومت و آن تمایلات شیعی قمیان بود که طالبیان ناراضی از حکومت را نیز به سوی این شهر می‌کشاند. (جعفریان، ۱۳۸۸، ص ۱۹۰-۱۹۴)

۱. احمد بن محمد بن خالد برقی

از احمد بن محمد در کتاب شیخ صدوق، تنها دو روایت در باب نماز و در باب‌های معیشت و احکام و قضا نیز هرکدام یک حدیث آمده و به همین دلیل، از ذکر آن در کنار دیگر کتب خودداری شده است. بیش‌ترین احادیثی که از برقی در کافی آمده، مربوط به احکام خوراکی‌هاست و پس از آن ازدواج و زکات. در مقابل، تنها یک حدیث به احکام طهارت اختصاص یافته و احکام روزه (۱۲ حدیث) و قضا و شهادت (۱۳ حدیث) نیز کم‌ترین درصد احادیث نقل‌شده از برقی در این کتاب هستند.

۱. نک: رجال النجاشی و نک: رجال الکشی.

در کتاب تهذیب، از برقی بیشتر در ابواب مربوط به احکام تجارت (۱۰۷) حدیث نقل شده و پس از آن احکام نماز (۱۰۲) و ازدواج (۸۶) قرار دارد. کمترین احادیث از وی نیز مربوط به احکام روزه (۹)، زکات (۱۰) و حج (۱۲) است. در استبصار نیز احکام نماز، طهارت و تجارت، بیشترین و احکام روزه و خوراکی‌ها، کمترین است و پس از آن جهاد، زکات، و قضا و شهادت قرار دارند.

با لحاظ نمودن دو روایت نقل شده از برقی در کتاب صدوق، در مجموع از برقی در کتب اربعه بیش از همه احادیث مربوط به احکام ازدواج (۲۸۹) و پس از آن احکام تجارت (۲۳۸) و خوراکی‌ها (۲۲۵) نقل شده و در مقابل، در باب احکام روزه (۲۲)، قضا و شهادت (۲۹) و ارث (۳۸) نیز کم‌تر از همه ابواب از او حدیث نقل شده است.

نتایج مربوط به تعداد احادیث احمد بن محمد برقی در جدول ۵ مشاهده می‌شود:

جدول ۵	کافی	تهذیب	استبصار	مجموع
احکام طهارت	۱	۷۲	۲۹	۱۰۲
احکام نماز	۱۹	۱۰۲	۵۱	۱۷۲
احکام روزه	۱۲	۹	۱	۲۲
احکام حج	۲۷	۱۲	۴	۴۳
احکام جهاد	۲۲	۳۳	۲	۵۷
احکام زکات	۱۱۱	۱۰	۲	۱۲۳
احکام قضا و شهادت	۱۳	۱۳	۲	۲۸
احکام حدود و دیات	۴۵	۵۹	۱۸	۱۲۲
احکام تجارت	۱۰۸	۱۰۷	۲۲	۲۳۷
احکام ازدواج	۱۷۴	۸۶	۲۹	۲۸۹
احکام ارث	۲۰	۱۵	۳	۳۸
احکام صید و قربانی	۱۹	۴۲	۴	۶۵
احکام خوراکی‌ها	۲۲۴	-----	۱	۲۲۵
سایر	۲۷۴	۳۶	۱۳	۳۲۳

۲. محمد بن حسن صفار

در اسناد شصت حدیث از احادیث کافی، نام محمد بن حسن صفار دیده می‌شود که از این تعداد ۵۱ حدیث در بخش اصول و یک حدیث در روضه کافی آمده است. در باب روزه، خوراک، وصایا، شهادت، قضا و احکام و عقیقه، یک حدیث آمده و دو حدیث دیگر در احکام تجارتند. در کتاب شیخ صدوق نیز شش حدیث در این زمینه از او نقل شده و پنج حدیث نیز درباره وصیت و در باب‌های قضا، احکام و طلاق نیز دو حدیث از او آمده است. در ابواب غسل، روزه، صید و قربانی، وقف و مواریث نیز یک حدیث از او ذکر شده است. در تهذیب شیخ طوسی در احادیث طهارت، ازدواج، تجارت و حدود و دیات، بیش از بقیه ابواب نام صفار دیده می‌شود و در احکام صید و قربانی، نماز و ارث کم‌تر. شیخ در استبصار نیز از احادیث او در احکام طهارت، ازدواج و نماز بیش از بقیه ابواب استفاده کرده و کم‌ترین ذکر نام او در اسناد احادیث احکام قضا و شهادت، صید و قربانی و جهاد آمده است. در مجموعه احادیث صفار در کتب اربعه، بیش از همه احادیث طهارت، ازدواج و تجارت به چشم می‌خورد، و در کف این مجموعه احادیث مربوط به خوراکی‌ها، صید و قربانی و نماز قرار دارند. نتایج مربوط به تعداد احادیث نقل‌شده از محمد بن حسن صفار در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶	کافی	تهذیب	استبصار	مجموع
احکام طهارت	-----	۱۰۵	۵۹	۱۶۵
احکام نماز	-----	۱۴	۲۳	۳۷
احکام روزه	۱	۴۳	۲۱	۶۶
احکام حج	-----	۲۳	۱۵	۳۸
احکام جهاد	-----	۴۷	۵	۵۲
احکام زکات	-----	۳۰	۹	۳۹
احکام قضا و شهادت	۲	۳۱	۳	۳۸

۶۵	۹	۵۶	-----	احکام حدود و دیات
۸۸	۱۳	۶۷	۲	احکام تجارت
۱۱۲	۴۱	۶۹	-----	احکام ازدواج
۴۳	۱۵	۲۱	۱	احکام ارث
۱۳	۴	۸	-----	احکام صید و قربانی
۱	-----	-----	۱	احکام خوراکی‌ها
۲۸	۸	۱۸	۱	سایر

۳. علی بن ابراهیم بن هاشم قمی

شیخ صدوق تنها یک حدیث از علی بن ابراهیم در بخش وصیت کتاب خویش آورده، اما کلینی بیش از همه در احکام ازدواج از او حدیث نقل کرده (۵۹۹) و پس از آن بیش از همه در احکام حج (۵۸۴)، حدود و دیات (۴۹۵) و نماز (۳۲۷). کم‌ترین احادیث را نیز در ابواب صید و قربانی (۷۳)، جهاد (۷۹) و قضا و شهادت (۹۵) از او نقل کرده است. در تهذیب و استبصار نیز نام علی بن ابراهیم بیش از همه در احادیث احکام ازدواج تکرار شده است. شیخ در تهذیب در احادیث حدود و دیات ۲۳۵ بار از او حدیث نقل نموده و ۲۲۸ مرتبه نیز در احادیث مربوط به نماز. اما در استبصار در ۹۲ حدیث مربوط به نماز نام علی بن ابراهیم آمده و در ۷۴ حدیث احکام حج. در این دو کتاب، باز هم در احادیث مربوط به جهاد کم‌تر از بقیه ابواب نام قمی دیده می‌شود. در استبصار، تنها یک حدیث در باب جهاد و هم‌چنین خوراکی‌ها از او نقل شده و در احکام قضا و شهادت (۱۴) و صید و قربانی (۱۷) نیز نام او کم‌تر از بقیه ابواب آمده، ولی در تهذیب پس از جهاد در احادیث مربوط به روزه (۵۸) و قضا و شهادت (۶۹۹) کم‌ترین احادیث از او نقل شده است.

در مجموع، این بار هم در احادیث مربوط به احکام ازدواج (۹۹۳)، حج (۸۴۴)، حدود و دیات (۷۹۳) و نماز (۶۴۷)، بیش‌ترین حدیث از او نقل شده و در مقابل کم‌ترین حدیث که در سندش نام وی باشد، در احکام جهاد (۱۰۴)، خوراکی‌ها (۱۳۶)، قضا و شهادت (۱۷۸) و صید و قربانی (۱۹۲) آمده است. نتایج به‌دست‌آمده در جدول ۷ دیده می‌شود.

جدول ۷	کافی	تهذیب	استبصار	مجموع
احکام طهارت	۱۳۶	۱۷۲	۵۹	۳۶۷
احکام نماز	۳۲۷	۲۲۸	۹۲	۶۴۷
احکام روزه	۱۵۱	۵۸	۲۸	۲۳۷
احکام حج	۵۸۴	۱۸۶	۷۴	۸۴۴
احکام جهاد	۷۹	۲۴	۱	۱۰۴
احکام زکات	۲۷۵	۱۳۰	۵۶	۴۶۱
احکام قضا و شهادت	۹۵	۶۹	۱۴	۱۷۸
احکام حدود و دیات	۴۹۵	۲۳۵	۶۳	۷۹۳
احکام تجارت	۳۱۴	۱۶۳	۵۴	۵۳۱
احکام ازدواج	۵۹۹	۲۷۸	۱۱۶	۹۹۳
احکام ارث	۲۸۸	۱۳۲	۵۹	۴۷۹
احکام صید و قربانی	۷۳	۱۰۲	۱۷	۱۹۲
احکام خوراکی‌ها	۱۳۵	-----	۱	۱۳۶
سایر	۶۸۵	۹۷	۳۰	۸۱۲

۴. محمد بن یحیی العطار

از محمد بن یحیی در کتاب شیخ صدوق، تنها دو حدیث در باب وصیت نقل شده، اما کلینی بیش از همه در احکام ازدواج و پس از آن در احکام حج و نماز از او حدیث نقل کرده و در احکام جهاد، قضا و شهادت، و صید و قربانی، به ترتیب کم‌ترین احادیث را آورده است. شیخ طوسی در تهذیب نیز کم‌تر از همه در بخش جهاد از او حدیث نقل کرده (۳ حدیث) و در استبصار نیز حدیثی از او در این قسمت نیآورده است. در احکام قضا و شهادت، حدود و دیات و احکام ارث نیز در هر دو کتاب، به ترتیب کم‌ترین احادیث را از وی نقل کرده است. در تهذیب بیش از همه در احکام ازدواج و پس از آن در احکام طهارت و نماز نام محمد بن یحیی آمده و در استبصار نیز تنها جای احکام طهارت و ازدواج در این رتبه‌بندی عوض شده است.

مجموعاً بیش از همه در اسناد احادیث احکام ازدواج کتب اربعه و پس از آن احکام نماز، حج و طهارت، به نام محمد بن یحیی برمی‌خوریم و در مقابل در احکام جهاد، قضا و شهادت، صید و قربانی و زکات، از احادیثی که نام وی در سند آن هست، کم‌تر استفاده شده است. نتایج حاصله در جدول ۸ آمده است:

جدول ۸	کافی	تهذیب	استبصار	مجموع
احکام طهارت	۱۰۶	۱۷۶	۱۰۰	۳۸۲
احکام نماز	۳۵۱	۱۲۴	۵۳	۵۲۸
احکام روزه	۱۱۴	۳۷	۱۸	۱۶۹
احکام حج	۳۷۸	۱۰۶	۳۶	۵۲۰
احکام جهاد	۳۷	۳	-----	۴۰
احکام زکات	۱۲۰	۲۹	۱۴	۱۶۳
احکام قضا و شهادت	۶۷	۱۷	۲	۸۶
احکام حدود و دیات	۲۷۸	۲۳	۷	۳۰۸
احکام تجارت	۳۰۱	۴۶	۱۶	۳۶۳

۸۵۲	۹۸	۲۲۲	۵۳۲	احکام ازدواج
۲۳۷	۸	۲۳	۲۰۶	احکام ارث
۱۲۳	۱۰	۴۰	۷۳	احکام صید و قربانی
۳۴۲	۲	-----	۳۴۰	احکام خوراکی‌ها
۶۶۶	۹	۷۷	۵۸۱	سایر

بررسی آماری احادیث کتب اربعه

در ادامه، وزن و تعداد احادیث این راویان در هر یک از کتب اربعه، به تفکیک ابواب منتخب بررسی گردیده و در ستون سمت چپ جدول، جمع عددی احادیث این راویان در هر یک از شاخصه‌های تعیین‌شده، ثبت گردیده است. اعداد داخل کمانک‌ها (،) نسبت این مجموعه عددی به کل احادیث هر کدام از آن کتاب‌ها در آن باب خاص است.

۱. کتاب کافی

در مجموعه احادیث کافی که حداقل نام یکی از این چهار تن در اسناد آن وجود دارد، به لحاظ عددی بیش‌ترین حدیث به احکام ازدواج (۱۳۰۵) و در مقام بعدی حج (۹۸۹)، حدود و دیات (۸۱۸) و تجارت (۷۲۵) مربوط می‌شود و کم‌ترین حدیث نیز به احکام جهاد (۱۳۸)، صید و قربانی (۱۶۵) و قضا و شهادت (۱۷۷) اختصاص یافته است. اما اگر نسبت احادیث این روات را به کل احادیث آن باب در کتاب کافی در نظر بگیریم، به نتایجی متفاوت خواهیم رسید. احادیثی که نام یکی از این محدثان در سند آنهاست ۹۷/۲۵٪ از احادیث حدود و دیات، ۹۳/۵٪ احکام زکات و ۸۹/۶٪ احکام جهاد را شامل می‌شود و در مقابل در احکام روزه (۵۹٪)، حج (۶۵/۷٪) و تجارت (۶۷/۲۵٪) کم‌ترین نسبت را میان احادیث این محدثان در مقایسه با کل روایات آن باب شاهدیم. اطلاعات مربوط به کتاب کافی در جدول شماره ۹ ذکر شده است:

جدول ۹	احمد بن محمد برقی	محمد بن حسن صفار	علی بن ابراهیم قمی	محمد بن یحیی العطار	مجموع
احکام طهارت	۱	-----	۱۳۶	۱۰۶	۲۴۳ (۶۷/۸٪)
احکام نماز	۱۹	-----	۳۲۷	۳۵۱	۶۹۷ (۷۲/۴٪)
احکام روزه	۱۲	۱	۱۵۱	۱۱۴	۲۷۸ (۵۹٪)
احکام حج	۲۷	-----	۵۸۴	۳۷۸	۹۸۹ (۶۵/۷٪)
احکام جهاد	۲۲	-----	۷۹	۳۷	۱۳۸ (۸۹/۶٪)
احکام زکات	۱۱۱	-----	۲۷۵	۱۲۰	۵۰۶ (۹۳/۵٪)
احکام قضا و شهادت	۱۳	۲	۹۵	۶۷	۱۷۷ (۸۵/۴٪)
احکام حدود و دیات	۴۵	-----	۴۹۵	۲۷۸	۸۱۸ (۹۷/۲۵٪)
احکام تجارت	۱۰۸	۲	۳۱۴	۳۰۱	۷۲۵ (۶۷/۲۵٪)
احکام ازدواج	۱۷۴	-----	۵۹۹	۵۳۲	۱۳۰۵ (۸۵/۳۵٪)
احکام ارث	۲۰	۱	۲۸۸	۲۰۶	۵۱۵ (۸۸/۹٪)
احکام صید و قربانی	۱۹	-----	۷۳	۷۳	۱۶۵ (۸۲/۹٪)
احکام خوراکی‌ها	۲۲۴	۱	۱۳۵	۳۴۰	۷۰۰ (۷۰٪)
سایر	۲۷۴	۱	۶۸۵	۵۸۱	۱۵۴۱

۲. کتاب تهذیب الاحکام

رتبه اول تا سوم، بیشترین احادیث نقل شده از این راویان در کتاب‌های شیخ طوسی یکی است. به لحاظ کمی در هر دو کتاب بیشترین تعداد حدیث در احکام ازدواج، طهارت و نماز آمده و در مقابل روایات مربوط به احکام جهاد، زکات و ازدواج، بزرگ‌ترین نسبت را در مقایسه با کل احادیث همان باب به دست می‌دهند؛ در حالی که کم‌ترین تعداد حدیث در تهذیب از اینان در باب جهاد (۱۰۷) نقل شده و پس از آن احادیث قضا و شهادت (۱۳۰) و روزه (۱۴۷) قرار دارد. در دیگر کتاب شیخ طوسی نیز تقریباً همین شرایط حاکم

است و کم‌ترین تعداد حدیث، مربوط به احکام خوراکی‌ها (۴)، جهاد (۸) و قضا و شهادت (۲۱) است. اما نسبت این تعداد به کل روایات هر باب، شرایط متفاوتی را رقم می‌زند. روایات نقل‌شده از این راویان در احکام خوراکی‌ها (۱۲/۵٪)، قضا و شهادت (۱۶/۵٪) و حج (۱۷/۳٪)، کم‌ترین وزن را نسبت به مجموع احادیث این ابواب در کتاب *استبصار* دارند. در تهذیب کم‌ترین نسبت را در احکام نماز (۱۷/۶٪) شاهدیم و پس از آن احکام حج (۱۸/۴٪) و روزه (۲۲/۹٪)، در رتبه‌های بعدی قرار دارند که این داده‌ها در جداول شماره ۱۰ و ۱۱ قابل مشاهده است:

جدول ۱۰	احمدبن محمد برقی	محمدبن حسن صفار	علی‌بن ابراهیم قمی	محمدبن یحیی العطار	مجموع
احکام طهارت	۷۲	۱۰۵	۱۷۲	۱۷۶	۵۲۵ (۳۳٪)
احکام نماز	۱۰۲	۱۴	۲۲۸	۱۲۴	۴۶۸ (۱۷/۶٪)
احکام روزه	۹	۴۳	۵۸	۳۷	۱۴۷ (۲۲/۹٪)
احکام حج	۱۲	۲۳	۱۸۶	۱۰۶	۳۲۷ (۱۸/۴٪)
احکام جهاد	۳۳	۴۷	۲۴	۳	۱۰۷ (۶۲/۶٪)
احکام زکات	۱۰	۳۰	۱۳۰	۲۹	۱۹۹ (۴۷/۵٪)
احکام قضا و شهادت	۱۳	۳۱	۶۹	۱۷	۱۳۰ (۳۴/۵٪)
احکام حدود و دیات	۵۹	۵۶	۲۳۵	۲۳	۳۷۳ (۳۱/۳٪)
احکام تجارت	۱۰۷	۶۷	۱۶۳	۴۶	۳۸۳ (۲۸/۳٪)
احکام ازدواج	۸۶	۶۹	۲۷۸	۲۲۲	۶۵۵ (۳۸/۴٪)
احکام ارث	۱۵	۲۱	۱۳۲	۲۳	۱۹۱ (۲۴/۵٪)
احکام صید و قربانی	۴۲	۸	۱۰۲	۴۰	۱۹۲ (۳۴/۷٪)
احکام خوراکی‌ها	-----	-----	-----	-----	-----
سایر	۳۶	۱۸	۹۷	۷۷	۲۲۸

۳. کتاب استبصار

جدول ۱۱	احمد بن محمد برقی	محمد بن حسن صفار	علی بن ابراهیم قمی	محمد بن یحیی العطار	مجموع
احکام طهارت	۲۹	۵۹	۵۹	۱۰۰	۲۴۷ (۳۰/۵٪)
احکام نماز	۵۱	۲۳	۹۲	۵۳	۲۱۹ (۱۹/۵٪)
احکام روزه	۱	۲۱	۲۸	۱۸	۶۸ (۲۶/۱٪)
احکام حج	۴	۱۵	۷۴	۳۶	۱۲۹ (۱۷/۳٪)
احکام جهاد	۲	۵	۱	-----	۸ (۷۲/۷٪)
احکام زکات	۲	۹	۵۶	۱۴	۸۱ (۴۰/۱٪)
احکام قضا و شهادت	۲	۳	۱۴	۲	۲۱ (۱۶/۵٪)
احکام حدود و دیات	۱۸	۹	۶۳	۷	۹۷ (۲۵/۴٪)
احکام تجارت	۲۲	۱۳	۵۴	۱۶	۱۰۵ (۳۰/۴٪)
احکام ازدواج	۲۹	۴۱	۱۱۶	۹۸	۲۸۴ (۳۲/۹٪)
احکام ارث	۳	۱۵	۵۹	۸	۸۵ (۲۶/۱۵٪)
احکام صید و قربانی	۴	۴	۱۷	۱۰	۳۵ (۲۳/۸٪)
احکام خوراکی‌ها	۱	-----	۱	۲	۴ (۱۲/۵٪)
سایر	۱۳	۸	۳۰	۹	۶۰

آنچه از برآیند این ارقام به دست می‌آید، حاکی از آن است که مطابق انتظار، در کتب اربعه کم‌ترین روایت از این محدثان در باب جهاد آمده (۲۵۳) و پس از آن نیز در احکام قضا و شهادت (۳۳۱) کم‌تر از باقی ابواب به نام اینان در سند روایات برمی‌خوریم. احکام صید و قربانی (۳۹۳) و روزه (۴۹۴) نیز در مرتبه بعدی قرار دارند. از سوی دیگر، همانند آنچه تاکنون مشاهده شد، احادیث مربوط به احکام ازدواج (۱۶۶۷) بیش‌ترین تعداد را در این مجموعه به خود اختصاص داده‌اند. بزرگ‌ترین عدد پس از آن، به احکام حج (۱۴۴۵)

تعلق دارد و احکام نماز (۱۳۸۵)، حدود و دیات (۱۲۸۸) و تجارت (۱۲۱۹) نیز در مرتبه بعدی قرار دارند.

نسبت به کل روایات کتب اربعه در هر باب، کم‌ترین وزن را احادیث بخش نماز (۲۴/۲٪)، حج (۲۸/۱٪)، روزه (۲۸/۹٪) و طهارت (۳۰/۹٪) داشته‌اند که اغلب در حوزه عبادات فردی شناخته می‌شوند. در مقابل، بزرگ‌ترین رقم در برابر روایات مربوط به احکام جهاد دیده می‌شود (۷۵/۳٪) و احکام خوراکی‌ها (۶۸/۲٪) و زکات (۵۸/۲٪) در مقام‌های بعدی قرار دارند. اطلاعات مربوط به تعداد و درصد احادیث نقل‌شده از این محدثان در کتب اربعه در جدول شماره ۱۲ آمده است:

جدول ۱۲	کافی	من لایحضره الفقیه	تهذیب	استبصار	مجموع
احکام طهارت	۲۴۳	۲	۵۲۵	۲۴۷	۱۰۱۷ (۳۰/۹٪)
احکام نماز	۶۹۷	۱	۴۶۸	۲۱۹	۱۳۸۵ (۲۴/۲٪)
احکام روزه	۲۷۸	۱	۱۴۷	۶۸	۴۹۴ (۲۸/۹٪)
احکام حج	۹۸۹	-----	۳۲۷	۱۲۹	۱۴۴۵ (۲۸/۱٪)
احکام جهاد	۱۳۸	-----	۱۰۷	۸	۲۵۳ (۷۵/۳٪)
احکام زکات	۵۰۶	-----	۱۹۹	۸۱	۷۸۶ (۵۸/۲٪)
احکام قضا و شهادت	۱۷۷	۳	۱۳۰	۲۱	۳۳۱ (۳۸/۶٪)
احکام حدود و دیات	۸۱۸	-----	۳۷۳	۹۷	۱۲۸۸ (۴۵/۶٪)
احکام تجارت	۷۲۵	۶	۳۸۳	۱۰۵	۱۲۱۹ (۳۵/۱٪)
احکام ازدواج	۱۳۰۵	۳	۶۵۵	۲۸۴	۱۶۶۷ (۳۵/۸٪)
احکام ارث	۵۱۵	۹	۱۹۱	۸۵	۸۰۰ (۳۹/۸٪)
احکام صید و قربانی	۱۶۵	۱	۱۹۲	۳۵	۳۹۳ (۳۵/۲٪)
احکام خوراکی‌ها	۷۰۰	-----	-----	۴	۷۰۴ (۶۸/۲٪)
سایر	۱۵۴۱	۱	۲۲۸	۶۰	۱۸۳۰

شکل‌گیری اجتماعی شیعه در قم، بی‌تأثیر در نحوه و میزان نقل احادیث توسط راویان این شهر نبود. این مطلب تا حد زیادی از ارقام مندرج در جدول ۱۲ به دست می‌آید؛ چه آن‌که کم‌ترین وزن را احادیث مربوط به مسائل و احکام فردی دارند که اتفاقاً از بیش‌ترین فراوانی در کتب اربعه برخوردارند (احکام نماز، حج، روزه و طهارت)، با توجه به نیاز تمامی شیعیان به فراگیری و عمل به این احکام، لزوم اهتمام به آموختن و اشاعه احادیث مربوط به این ابواب در میان تمامی شیعیان احساس می‌شد؛ از این‌رو، به نظر می‌رسد اغلب راویان شیعه بیش از ابواب دیگر به نقل روایات مربوط به این بخش‌ها مایل بوده‌اند.

در حالی‌که احادیث بخش مربوط به احکام جهاد، کم‌ترین فراوانی را در میان احادیث کتب اربعه داراست، از همین تعداد کم نیز بالاترین درصد روایات راویان قمی به آن اختصاص دارد. اگرچه حیات اجتماعی شیعیان که به‌عنوان اقلیتی کوچک در میان اجتماع عامه، فراوانی کم‌تر احادیث مربوط به جهاد را توجیه می‌کند، در مقابل این‌ها روایاتی بود که ساکنان دولت‌شهر شیعی که بارها در معرض تهاجم قوای دولتی قرار گرفته، برای تقویت مبانی فکری و ذهنی مدافعان موطن خویش نیازمند آن بودند. این نکته‌ای است که در مورد احکام زکات، حدود و دیات و قضا و شهادت که بیش‌تر از شئون حاکمیتی شناخته می‌شوند نیز قابل استناد است، یعنی شکل‌گیری جامعه‌ای شیعه‌مذهب می‌تواند از دلایلی باشد که محدثان این جامعه را ترغیب کرده تا بیش از راویان دیگر مناطق که درگیر با چنین مسائلی نبوده‌اند، به نقل روایاتی در این باب بپردازند.

بررسی آماری اصول کافی

کلینی در دو جلد اول کتاب خود، به مسائل اعتقادی پرداخته و احادیث مربوط به آن‌ها را در کافی نقل کرده که این بخش از کتاب وی به نام *اصول کافی* شناخته می‌شود. این قسمت خود به هشت کتاب تقسیم شده است: کتاب عقل و جهل، فضل‌العلم، توحید و کتاب‌الحججه در جلد اول و کتاب‌های ایمان و کفر، دعا، فضل‌القرآن و عشره در جلد دوم آمده است. کل

روایاتی که کلینی در این قسمت آورده، ۳۸۸۲ حدیث است که معادل ۲۴/۷٪ از کل احادیث این کتاب است. احادیث منقول در *اصول کافی* که نام این محدثان در سند آن آمده، به تفکیک کتاب (باب) در جدول ۱۳ آمده و در ردیف پایین نیز مجموع روایات نقل شده از هر یک از این راویان در بخش *اصول کافی* مشخص شده است. نکته جالب توجه آن که با وجودی که روایات نقل شده از عطار در کتاب *کافی* حدود هشتصد حدیث از روایات نقل شده توسط قمی کم‌تر است، احادیث وی در بخش *اصول کافی* بیش از احادیث منقول از قمی است. در ستون سمت چپ نیز مجموع روایات هر باب آمده که حداقل نام یکی از راویان در سندش ذکر شده و در داخل کمانک‌ها ( ) نیز تعداد کل احادیث آن باب آمده است.

جدول ۱۳	احمد بن محمدبرقی	محمد بن حسن صفار	علی بن ابراهیم قمی	محمد بن یحیی العطار	مجموع
عقل و جهل	۷	-----	۶	۵	۱۸ (۳۶)
فضل العلم	۳۸	۱	۷۱	۵۵	۱۶۵ (۱۷۸)
توحید	۴۱	-----	۶۳	۵۰	۱۵۴ (۲۲۴)
حجه	۲۳	۴۹	۱۸۶	۳۵۶	۶۱۴ (۱۰۴۵)
ایمان و کفر	۳۷۳	۱	۶۱۲	۴۸۹	۱۴۷۵ (۱۶۴۶)
دعا	۹۸	-----	۱۳۷	۱۴۴	۳۷۹ (۴۲۲)
فضل القرآن	۱۶	-----	۴۷	۳۴	۹۷ (۱۲۷)
عشره	۶۰	-----	۶۳	۶۰	۱۸۳ (۲۰۴)
مجموع	۶۵۶	۵۱	۱۱۸۵	۱۱۹۳	۳۰۸۵ (۳۸۸۲)

با حذف آن تعداد از احادیث که در اسنادشان نام مشترک وجود داشت، نسبت تعداد احادیث نقل شده از این محدثان به کل احادیث آن باب در باب‌های فضل العلم (۹۰/۴۵٪)، دعا (۸۹/۸۱٪)، عشره (۸۹/۷٪) و ایمان و کفر (۸۹/۴۹٪) بیش از بقیه است. این نسبت در

باب فضل القرآن ۷۶/۳۸٪، در باب توحید ۶۸/۳٪، باب حجه ۵۶/۲۷٪ و در باب عقل و جهل ۵۰٪ احادیث باب را تشکیل می‌دهد.

با نگاه به تعداد احادیث این محدثان در بخش *اصول کافی* (۳۰۸۵) و نسبت آن با کل احادیث این بخش، مشاهده می‌کنیم که ۷۸/۵٪ از احادیث این بخش، روایاتی است که نام یکی از این محدثان در سلسله سند آن آمده است. این تعداد از روایات ۱۹٪ از کل روایات کتاب *کافی کلینی* را نیز شامل می‌شود. در این میان و بیش از همه و ۸۵٪ از احادیث نقل شده از محمد بن حسن صفار در کتاب *کلینی* مربوط به بخش *اصول کافی* است. هر چند این رقم در مقایسه با نسبت احادیث برقی (۳۷٪)، عطار (۲۴/۶٪) و قمی (۲۱٪) عدد بسیار بالایی است، با توجه به تعداد محدود و معدود احادیث نقل شده از صفار در کتاب *کافی* در مقایسه با سه تن دیگر، نمی‌توان بر این اساس به نتیجه خاصی دست یافت. از سوی دیگر، تعداد احادیثی که از محمد بن یحیی عطار در *اصول کافی* آمده ۳۰/۷٪ از کل روایات این بخش را شامل می‌شود. رقمی نزدیک به میزان روایات نقل شده از علی بن ابراهیم قمی (۳۰/۵٪). هم‌چنین در سند ۱۶/۹٪ از روایات بخش *اصول کافی* نام برقی دیده می‌شود، در حالی که در مورد صفار این رقم بسیار کوچک است و تنها در ۱/۳٪ از احادیث *اصول کافی* به نام او برمی‌خوریم.

آنچه پیش از این در مورد اوضاع فرهنگی، اجتماعی و سیاسی شهر قم و نقش و جایگاه تشیع و ارتباط اهالی آن با ائمه علیهم‌السلام طرح شد، در بررسی وزن راویان قم در احادیث بخش *اصول کافی* نیز می‌تواند مورد استدلال قرار گیرد. حضور تعداد زیاد محدثان و دانشمندان برجسته شیعی و برگزاری جلسات متعدد تعلیم و تعلم حدیث اهل بیت علیهم‌السلام در این شهر، به خوبی نشان‌دهنده جایگاه و فضیلت علم در میان اهل قم است. مشخص کردن صفات و ویژگی‌های جبهه خودی و بیگانه با پررنگ کردن مرزبندی‌ها و معرفی دوستان و دشمنان جامعه شیعی هم می‌تواند از اهداف روایاتی باشد که در باب ایمان و کفر آمده و قمیان اهتمام ویژه‌ای در نقل آن‌ها داشته‌اند. روابط اجتماعی و معاشرت میان

ساکنان این دولت‌شهر، از دیگر موضوعاتی است که بسیار مورد توجه این راویان قمی قرار داشته و از تمایل آنان برای داشتن جامعه‌ای آرمانی با روابطی مبتنی بر تعالیم اهل بیت علیهم‌السلام حکایت دارد؛ لذا حدود ۹۰٪ از روایات این بخش، نام یکی از این چهار تن را در سلسله سند خود می‌بیند.

نتیجه

در پژوهش حاضر، به بررسی نقش و تأثیر چهار تن از محدثان بزرگ و مشهور قمی در قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری به نام‌های احمد بن محمد بن خالد برقی، محمد بن حسن صفار، علی بن ابراهیم بن هاشم قمی و محمد بن یحیی العطار در کتب اربعه پرداختیم. آنچه بیش و پیش از همه به چشم می‌آید، کثرت روایات منقول از اینان در کتب اربعه است، هرچند به دلیل سبک شیخ صدوق در عدم درج کامل اسناد روایت در کتابش، تنها در ۲۷ حدیث به نام این چهار تن برمی‌خوریم، در مقابل بیش از ۷۶٪ از احادیث کافی و ۳۰٪ از احادیث تهذیب و ۲۵٪ از روایات نقل‌شده در *استبصار*، نام یکی از این راویان را در سند خود دارد که این خود نشانه‌ای از پیوستگی فقها و محدثان قمی با منابع و سرچشمه‌های اصلی نقل این روایات و همچنین نقش و تأثیر راویان قمی در حفظ و نگه‌داری و ترویج احادیث ائمه علیهم‌السلام است.

جدول ۱۴ که براساس فراوانی احادیث در هر باب مرتب شده، مشخص می‌کند که احکام نماز و حج و ازدواج، بیش‌ترین تعداد حدیث را در کتب اربعه به خود اختصاص داده‌اند و احکام جهاد، قضا و شهادت و خوراکی‌ها، از کم‌ترین فراوانی برخوردارند. اما در میان احادیثی که نام یکی از این راویان در اسنادش هست، بالاترین درصد به احکام جهاد تعلق دارد و پس از آن احکام خوراکی‌ها، زکات و حدود و دیات قرار دارند و کم‌ترین درصد مربوط به احکام نماز، حج، روزه و طهارت است:

رتبه براساس درصد احادیث نقل شده	درصد احادیث نقل شده از این محدثان در کتب اربعه	تعداد احادیث نقل شده از این محدثان در کتب اربعه	فراوانی احادیث کتب اربعه در هر باب	جدول ۱۴
۱۳	(۲۴/۲٪)	۱۳۸۵	۵۷۲۶	احکام نماز
۱۲	(۲۸/۱٪)	۱۴۴۵	۵۱۶۵	احکام حج
۷	(۳۵/۸٪)	۱۶۶۷	۴۶۶۶	احکام ازدواج
۹	(۳۵/۱٪)	۱۲۱۹	۳۴۷۴	احکام تجارت
۱۰	(۳۰/۹٪)	۱۰۱۷	۳۳۰۵	احکام طهارت
۴	(۴۵/۶٪)	۱۲۸۸	۲۸۳۸	احکام حدود و دیات
۵	(۳۹/۸٪)	۸۰۰	۲۰۱۲	احکام ارث
۱۱	(۲۸/۹٪)	۴۹۴	۱۷۱۱	احکام روزه
۳	(۵۸/۲٪)	۷۸۶	۱۳۵۳	احکام زکات
۸	(۳۵/۲٪)	۳۹۳	۱۱۲۱	احکام صید و قربانی
۲	(۶۸/۲٪)	۷۰۴	۱۰۳۱	احکام خوراکی‌ها
۶	(۳۸/۶٪)	۳۳۱	۸۶۳	احکام قضا و شهادت
۱	(۷۵/۳٪)	۲۵۳	۳۳۶	احکام جهاد

با وجودی که احادیث عبادات فردی یعنی باب‌های نماز، حج، روزه و طهارت بیشترین روایات کتب اربعه را به خود اختصاص داده‌اند؛ درصدی از این روایات که قمی‌ها به نقل آن پرداخته‌اند، از بقیه ابواب کم‌تر است و در مقابل، روایات باب جهاد، کم‌ترین فراوانی را در میان ابواب مختلف کتب اربعه دارند. بیشترین روایت از همین تعداد کم را هم راویان قمی نقل کرده‌اند. تهاجمات چندباره سپاهیان خلیفه در نیمه اول قرن سوم به قم و انهدام شهر و کشتار مردم، شاید موجب تشویق و ترغیب دانشمندان این شهر به تقویت مبانی فکری اندیشه دفاعی قمیان با طرح و نقل روایاتی از ائمه علیهم‌السلام شد که به موضوع جهاد پرداختند.

در نقل روایات اصول کافی نیز تأثیر اوضاع اجتماعی - سیاسی شهر را در فراوانی احادیث و وزن راویان قمی می‌توان دید. اوضاعی که نخبگان این جامعه شیعی را ترغیب می‌کرد تا با برجسته نمودن ویژگی‌ها و تمایزات اجتماعشان و هویت بخشی به ساکنان شهر و تأکید بر مرزبندی‌ها، به نقل روایات باب کفر و ایمان پردازند و در کنار آن، با طرح و تأکید بر وظایف مؤمنان در جامعه ایمانی و در قبال دیگر مؤمنان در ضمن نقل توصیه‌ها و احادیث در باب عشره، در پی ساختن جامعه و نظام اجتماعی آرمانی مورد نظر ائمه علیهم‌السلام بودند. احادیث باب فضل العلم نیز تأییدی بود بر اقداماتی که این راویان و دیگر دانشمندان قم در انجام دادنش بیش از همه مداومت و توجه نشان می‌دادند. شاید به این جهت باشد که نام راویان قمی بیش از همه قسمت‌ها در این بخش دیده می‌شود.

فهرست منابع

۱. ابن غضائری، احمد بن حسین، رجال ابن الغضائری، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۶۴ ش.
۲. برقی، احمد بن محمد بن خالد، رجال البرقی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ق.
۳. پیروزفر، سهیلا و محمدمهدی آجیلیان مافوق، «خاندان اشعری و تأثیر آن بر سیر تحول مکتب حدیثی قم»، دوفصلنامه حدیث پژوهی دانشگاه کاشان، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
۴. جباری، محمدرضا، مکتب حدیثی قم، قم، زائر، ۱۳۸۴ ش.
۵. جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، تهران، نشر علم، ۱۳۸۸ ش.
۶. حلّی، ابن داوود، رجال ابن داوود، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ق.
۷. حلّی، جمال‌الدین حسن بن یوسف بن علی بن مطهر، خلاصة الاقوال مشهور به رجال العلامة الحلّی، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۱ ق.
۸. خوبی، سیدابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، قم، مرکز نشر آثار شیعه، ۱۴۱۰ ق.
۹. داوطلب، نجم‌السادات، «نقش مذهبی و فرهنگی خاندان اشعری در گسترش تشیع تا قرن چهارم»، نشریه فرهنگ پژوهش، شماره ۸، سال ۱۳۸۹.
۱۰. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، عیون اخبار الرضا علیه السلام، بی‌جا، جهان، ۱۳۷۸ ق.
۱۱. _____، من لایحضره الفقیه، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
۱۲. _____، کمال‌الدین، قم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۵ ق.
۱۳. طوسی، محمد بن حسن، الإستبصار فی ما اختلف من الاخبار، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ ق.
۱۴. _____، التهذیب الاحکام، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.
۱۵. _____، رجال الشیخ الطوسی، نجف، حیدریه، ۱۳۸۱ ق.
۱۶. _____، الغیبه، قم، مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۱ ق.
۱۷. _____، الفهرست، نجف، المکتبه المرتضویه، بی‌تا.
۱۸. فرشچیان، رضا، پیش‌گامان تشیع در ایران؛ تحقیقی در رجال اشعریان، چاپ دوم، قم، زائر، ۱۳۸۹.
۱۹. قمی، حسن بن محمد، تاریخ قم، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۸۵ ش.

۲۰. کشی، محمد بن عمر، **اختیار معرفه الرجال مشهور به رجال کشی**، مشهد، دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ ش.
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.
۲۲. معارف، مجید و سهیلا پیروزفر، **آشنایی با علم حدیث**، تهران، سمت، ۱۳۹۳ ش.
۲۳. _____، **تاریخ عمومی حدیث با رویکرد تحلیلی**، چاپ دهم، تهران، کویر، ۱۳۸۸ ش.
۲۴. مقدسی، شمس‌الدین ابی‌عبدالله محمد بن احمد، **احسن التقاسیم**، بیروت، دارالصادر، بی‌تا.
۲۵. ناصر الشریعه، محمدحسین، **تاریخ قم یا حریم مطهر بانوی عالی‌قدر اهل‌بیت عصمت و طهارت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام** چاپ اول، تهران، رهنمون، ۱۳۸۳ ش.
۲۶. نجاشی، احمد بن علی، **فهرست اسماء مصنفی الشیعه مشهور به رجال نجاشی**، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۷ ق.
۲۷. یاقوت حموی، **معجم البلدان**، بیروت، دارالصادر، ۱۹۹۵ م.